

La cooperativa de la Retirada

“La història es compon d’allò que uns voldrien oblidar i d’allò que uns altres no poden oblidar”

Pierre Vilar

De ben segur que, en ocasió del setantè aniversari del final de la Guerra Civil a Catalunya, de la Retirada que es va viure al Principat el gener i el febrer del 1939, es farà memòria d’aquells tràgics esdeveniments. Prop de mig milió d’homes, dones, criatures, vells, malalts, ferits, exbrigadistes internacionals, soldats i oficials de l’exèrcit de la República, efectivament es retiraven vers la frontera francesa, única possibilitat d’evitar caure en mans de les forces dites “nacionals”.

Els grans eixos de comunicació amb França eren, bàsicament, els actuals: la via Barcelona - la Jonquera, la carretera N-260, que comunica amb França per Portbou, la C-151 pel coll d’Ares (en aquell moment tenia pendent el tram entre Molló i la frontera, que trigaria trenta anys). La N-260, per Puigcerdà i la Guingueta d’Ix (*Bourg-Madame*) i l’enclavament de Llivia. Les estacions frontereres de Portbou - Cervera de la Marenda i Puigcerdà - la Tor de Querol. També hi havia una xarxa de camins i viaranys emprats pels residents propers a banda i banda de la frontera, en un ampli territori conegut a l’època com la “frontera salvatge”.

De l’Alt Empordà a l’Alt Vallespir

Actualment, les guies turístiques d’itineraris alternatius en la franja pirenaica oriental recomanen un amable recorregut tot seguint la carretera que, deixant la N-2 a sis quilòmetres al nord de Figueres, per Darnius i Maçanet de Cabrenys, porta a França per Costoja i Sant Llorenç de Cerdans, a l’Alt Vallespir.

Aquests bonics paisatges fa setan-

ta anys van ser escenari d’un dels episodis menys coneguts i més dramàtics de la Retirada. I resulta que, malgrat un cert oblit en la crònica general, cal dir que aquest itinerari el van escollir milers de fugitius: “Hi havia molts civils de totes les edats que havien optat per aquesta perillosa via, ja fos per raó de la seva procedència geogràfica o, en la majoria dels casos, per por a l’aviació.”¹

Testimoni d’aquella allau humana per aquest punt fronterer és un monòlit que hi ha emplaçat al costat francès on hi diu: “Per aquest coll van passar 70.000 republicans espanyols. Febrer 1939 - Febrer 1989. 50è aniversari de la Retirada”, i es completa amb els coneguts versos d’Antonio Machado, el poeta que moriria a Cotlliure el febrer d’aquell mateix any: “Una de las dos Españas / ha de helarte el corazón”.

La perspectiva del temps permet una reflexió serena entorn dels esdeveniments viscuts a la frontera dels Pirineus Orientals el 1939.

El territori de la Catalunya Nord correspon al departament francès dels Pirineus Orientals (amb capital a Perpinyà). Té una superfície de 4.154 km² (la demarcació de Girona en té 5.889,5), i el cens del 1939 era de 220.000 habitants. Sobre aquest espai i la seva gent, en tres setmanes hi van fer cap 440.000 persones.² Els problemes que va provocar aquesta situació al departament metropolità més allunyat de París i un dels menys desenvolupats de França van ser enormes.

Cal afegir l’evident imprevisió de l’administració francesa: “A mitjan gener, pocs dies abans de la caiguda de Tarragona en mans dels falangistes, Álvarez del Vayo, minis-

Foto: J. Victor Gay

Memorial del Coll de Costoja per on van fugir 70.000 republicans espanyols l’hivern de 1939.

tre espanyol d’Afers Estrangers, demanà al seu homòleg francès, Georges Bonet, acollida per a un contingent de 150.000 refugiats civils que fugien de l’avenç franquista des del sud. La petició fou refusada pel Govern francès «per raons econòmiques i tècniques».³ Però l’allau humana que es presentava a la frontera no tenia aturador. Els ministres de l’Interior, Albert Sarraut, i de Sanitat, Marc Ricart, van fer una visita d’urgència al departament la segona quinzena de gener i van exposar la seva particular solució: “És prou senzill: acollirem les dones i les criatures, atendrem els ferits i retornarem els homes útils...” A cap de pocs dies, la realitat s’encarregaria de demostrar la inoperància dels polítics: el 24 de gener (Barcelona cauria el 26) 150.000 refugiats espanyols van passar a França; del 27 al 31 de gener la frontera es va obrir i la van creuar 114.000 persones; del

Foto: J. Victor Gay

Quan no es disposava d'espai a l'interior de la cooperativa es van fer unes tendes a l'exterior amb la lona d'espardenya

2 al 4 de febrer altres 126.000 refugiats van sortir de Catalunya; el 5, el Govern francès autoritzà el pas de l'exèrcit republicà desarmat, i altres 250.000 persones van fugir de Catalunya Sud.

L'abastament, fins dels productes bàsics, era impossible. Per exemple, tota la capacitat dels flequers del departament no podia atendre una demanda que cada dia tripliquava l'habitual. L'alcalde de Perpinyà, el socialista Laurent Badrau, es va adreçar, el 6 de febrer, al prefecte Raoul Diakowski: "Els fornars treballen nit i dia d'ençà d'una setmana, us demano un relleu", que no arribaria en forma de forn de campanya servits per soldats d'intendència, fins al dia 19.

Els historiadors francesos han trigat a reconèixer tímidament aquestes mancances. Però no s'estan dir: "Hom té la impressió que les autoritats van ser desbordades en el seu esforç per dominar una situació tan fluctuant",⁴ o "Va ser evident que no hi havia res previst",⁵ i encara: "Per fer front a la «invasió» de refugiats espanyols, el Govern francès va escollir la solució dels camps «d'acollida». Però l'Estat, sens dubte no havia mesurat l'abast de la catàstrofe provocada

per la guerra d'Espanya."⁶ Els espais d'aquells "camps d'acollida", en la seva major part han esdevingut centres turístics que visiten milers de turistes. La referència a aquells altres "visitants" són poques i discretes. Cal anar fins a la platja del Barcarès per trobar un monument més important, però amb cap referència directa als republicans espanyols, ni menys encara al mot *Retirada*. Oficialment està dedicat als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE): "Aquí es materialitzà el 1939 la ferma voluntat de deu mil voluntaris estrangers de resistir l'invasor conscients del do de la seva vida que feien a França. Van constituir els Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers 21, 22 i 23". Aquest memorial es va erigir en record de la seva decisió. Aquests "estrangers", gairebé tots espanyols, certament voluntaris, es decidien a ser-ho, entre altres motius, per tractar-se d'una de les poques alternatives ofertes per part de les autoritats franceses per sortir dels camps. Els integrants dels RMVE que van participar en la Segona Guerra Mundial i van ser fets presoners pels alemanys, no van ser considerats integrants de l'exèrcit francès, i la gran majoria van ser deportats

i assassinats al camp de Mauthausen, després que el Govern espanyol no els va reconèixer la nacionalitat.

L'acollida per part dels catalans del nord

La posició dels catalans del nord davant la Retirada va ser ambivalent. Els refugiats civils inicialment eren vistos com a víctimes innocents, però a mesura que el seu nombre creixia, primer dotzenes, després centenars i, al començament de febrer, milers, l'opinió pública es va dividir.

La premsa departamental, encapçalada pel diari *L'Indépendant* i al seu costat el setmanari conservador *La Croix des Pyrénées Orientales*

les i el dretà *Roussillon*, presentava els republicans "associats a les nocions de criminalitat, bandidatge i crueltat, ja des del 1936".⁷ Les publicacions d'esquerres, com ara el setmanari *Le Socialiste des Pyrénées-Orientales* i el portaveu al departament del poderós Partit Comunista Francès, *Le Travailleur Catalan*, davant el risc de perdre vots si es decantaven a donar suport als refugiats, van optar per fer costat de la política del Govern de París.

Els homes i dones de la Catalunya Nord van tenir comportaments diversos. Els catalans eren una minoria enmig d'aquell riu humà. Nombrosos dels nostres tenien relacions de proximitat al nord dels Pirineus; "els llaços eren molt estrets i molt reculats d'una banda i altra de la frontera, fet que va facilitar les coses".⁸

En aquest examen de consciència que les noves generacions d'historiadors francesos comencen a fer, respecte del seu comportament en la Retirada, s'escriu: "Tal volta ha mancat esperit fraternal en l'acollida dels nostres veïns en plena desgràcia en aquell gener del 1939. I, en particular, a la "frontera salvatge".⁹

presa tèxtil molt dinàmica, Les Toiles du Soleil, que ha derivat de la producció de lona per subministrar a les fàbriques d'espardenyes (fins a onze al segle XIX), avui només un parell d'artesans.

Aquesta empenta de l'espardenya va provocar un seguit d'enfrontaments dels treballadors del sector amb la patronal, i especialment amb l'empresa més important de Sant Llorenç, els Établissements Sans et Garcerie. A les acaballes de segle XIX, la família Sans va enviar l'hereu, en Joseph, a Barcelona per aprendre les tècniques tèxtils amb el seu oncle Francesc (de la família del futur president del Barça, Francesc Miró Sans). Els propietaris de les fàbriques establien un fort control social sobre els treballadors i les seves famílies: "El domini que exerceix sobre la població obrera es practica d'una tal forma que es fa difícilment suportable".¹⁰

La resposta a una patronal que fins controla el subministrament de queviures i imposa un sistema de vals —tants parells d'espardenyes produïts donen dret a un quilo de sucre— serà doble: el sindicalisme, i el cooperativisme que s'origina per mitjà de les societats de socors mutus. El 1896, es va fundar *L'Humanité*, que ja inclou una cooperativa de consum. La reacció patronal és dura: "Els que volen conservar el seu lloc de treball a Sans et

Garcerie són obligats a donar-se de baixa del sindicat i la cooperativa. I els que dubten són immediatament reemplaçats per espardenyers i teixidors de Girona."¹¹

Aquell primer intent obrer trontollà i desaparegué, però ja s'havien posat les bases del cooperativisme, que va prendre forma el 1908, quan es fundà L'Union Sandalière Cooperative Ouvrière de Consomation. Els noms dels fundadors evidencien una única identitat catalana a banda i banda d'una frontera imposada: Laurent Poch, François Brunet, Jacques Saquer, François Erra, Emmanuel Berdaguer i Joseph Nivet.

El camí de la cooperativa i dels obrers de Sant Llorenç de Cerdans, i per extensió dels de tot l'Alt Vallespir, no va ser gens planer. Fins a cinc vagues en el sector entre el 1908 (la primera encoratjaria la fundació de la Cooperativa) i el 1914.

Acabada la Gran Guerra (1914-1918), el sector va viure uns anys d'or. El 1923, van ser cinquanta-set treballadors de l'espardenya els fundadors de la cooperativa de producció amb el mateix nom que la de consum: L'Union Sandalière. Serà l'única d'aquestes característiques del departament.

La cooperativa de producció garantia unes condicions de treballs dignes i feina per a tots els seus cooperativistes, i cobria aspectes

Dos detalls de la cooperativa "Union sandalière" de Sant Llorenç de Cerdanys (Alt Vallespir), actualment museu

Foto: J. Victor Gay

Les cooperatives de Sant Llorenç de Cerdans

Aquest viatge per la memòria de la Retirada ens fa retornar a la "frontera salvatge" i concretament a Sant Llorenç de Cerdans, bonica població de l'Alt Vallespir, balcó perfecte sobre la part més pirinenca de l'Alt Empordà i la vall de la Muga. Actualment té menys d'un miler i mig d'habitants i una activitat econòmica limitada a una em-

Dos detalls de les lliteres que els cooperativistes van fer per atendre els refugiats

Foto: J. Victor Gay

El gener de 1939 va aturar la seva activitat per tal d'acollir els refugiats espanyols

Foto: J. Victor Gay

socials no atesos per l'administració, com ara percebre el jornal en cas de malaltia o cobertura de les despeses d'enterrament en cas de defunció (en els primers estatuts s'obligava els cooperativistes a assistir a les cerimònies fúnebres dels companys). El primer director de la cooperativa de producció va ser en François Brunet (un dels fundadors de la cooperativa de consum, i ho seria fins al 1974). La feina feta pels cooperativistes va ser excel·lent i superaria totes les expectatives. Es va construir una fàbrica magnífica, molt ben situada. Els anys trenta van ser difícils per al sector de l'espardenya, però encara hi treballaven setanta persones. La població va baixar lentament. El 1939, el poble tenia 2.500 habitants (el 1900, quasi 4.000). Però la Cooperativa manté el tremp i fa front a la situació.

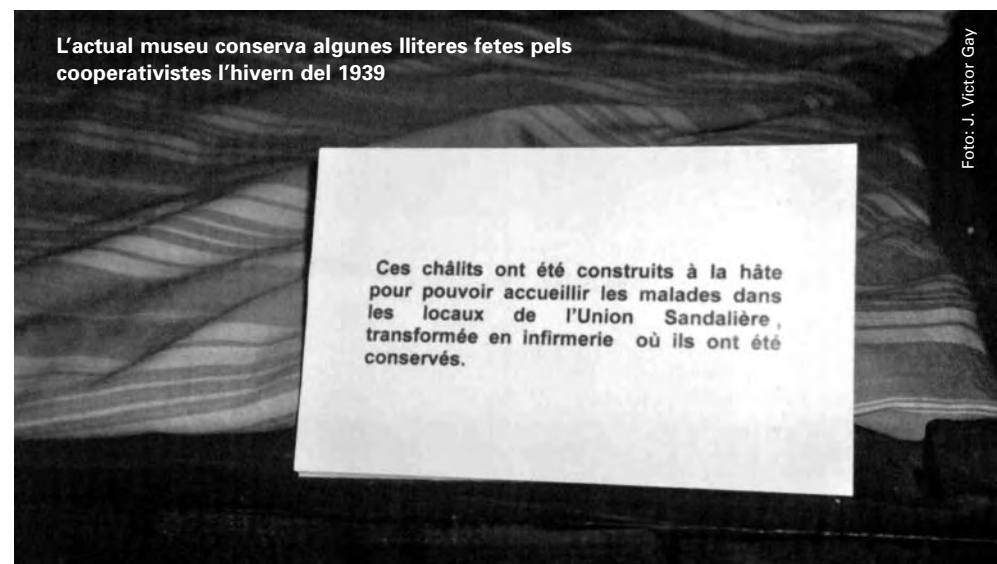
La Cooperativa de la Retirada

A mitjan gener del 1939, des de Sant Llorenç se sentia com s'apropava la fressa de la "Guerra d'Espanya". Per prevenir errors per part de l'aviació franquista, l'alcal-

de, el socialista Joseph Nivet (també un dels cooperativistes fundadors), va fer situar grosses banderes franceses al campanar.

El 20 de gener, el temps va empitjorar i les temperatures van baixar de cop. Malgrat això, el mal estat dels camins per la banda del Principat i el control que encara mantenien els carrabiners, van arribar els primers grups de refugiats. El dia 28, eren ja més de mil els acollits a Sant Llorenç. El 30, hi van

fer cap el guàrdies de frontera. L'Ajuntament va fer una crida als veïns per tal que acullin a qui puguin. "Totes les llars, de les més burgeses a les més pobres, es van oferir; no es podia permetre que els que arribaven restessin al carrer, a la intempèrie."¹² El rector de la parròquia, mossèn Bousquet, va obrir les portes de l'església i de la capella de la Mare de Déu de la Sort, però encara restaven sense aixopluc centenars de refugiats.

L'actual museu conserva algunes lliteres fetes pels cooperativistes l'hivern del 1939

Ces châlits ont été construits à la hâte pour pouvoir accueillir les malades dans les locaux de l'Union Sandalière, transformée en infirmerie où ils ont été conservés.

Foto: J. Victor Gay

La Junta Rectora de la Cooperative Union Sandalière es va reunir d'urgència i va acordar acollir tots els espanyols que sigui possible a les naus de la fàbrica, que, ben aviat, va ser plena del tot. Aleshores els cooperativistes decidiren utilitzar les peces de lona de què disposaven per fer-ne unes tendes de campanya improvisades que van ocupar l'ampli pati de la fàbrica i més enllà. Restava per resoldre un altre problema: els ferits i malalts. Nou acord de la Cooperativa: se situaran a la primera planta de la fàbrica, al costat de la maquinària. Els cooperativistes van construir lliteres emprant l'abundant fusta de què es disposava. Amb aquestes accions de ben segur que es van salvar moltes vides de refugiats. Durant setmanes, la Cooperativa no va produir cap parell d'espardenyes, però va fer honor als principis que van inspirar la seva fundació: ser més lliures i respectables.

Aquell gest de la Cooperativa de la Retirada no s'ha oblidat. Al començament de novembre del 2007, Francisco Ortiz, soldat de la República, que el 1939 tenia disset anys, un dels acollits a la Union Sandalière, va tornar a Sant Llorenç de Cerdans. Havia lluitat en la Segona Guerra Mundial en un d'aquells Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers. Va ser deportat a Mauthausen, on havia confeccionat en paper una bandera vermella, groga i lila, que ara es mostra al Mu-

Dos detalls de les lliteres que els cooperativistes van fer per atendre els refugiats

seu de l'Espardenya de la població del Vallespir. En l'acte de lliurament va dir: "La gent de Sant Llorenç ens va obrir les portes de casa seva, i els treballadors, la seva fàbrica, pel fet que n'eren els propietaris. Cap altra empresa ho va fer..." La Union Sandalière va seguir quaranta anys més després del 1939. La competència de nous tipus i models de calçat esportiu fabricat en països en vies de desenvolupament, va ser el punt i final de l'espardenya i de la Cooperativa, però abans de finalitzar la producció, el seu director, François Pol, tot complint un acord de la darrera junta,

va lliurar els locals, eines i maquinària al municipi per tal que, tot plegat, esdevingués un museu. En el procés d'establir el Museu, es van localitzar les lliteres on van trobar repòs i salut dotzenes de malalts i ferits de la Retirada. Es van restaurar i emplaçar en el mateix espai que havien ocupat el gener i el febrer del 1939, i en un angle de la mateixa sala es va refer una de les tendes fetes amb lona de la Cooperativa que amb tota legitimitat es pot considerar la Cooperativa de la Retirada.

J. Víctor Gay i Frias

1. Jacques SAQUER. *Janvier 1939 sur la frontière sauvage des Pyrénées Orientales*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1990 (Collection Études).
2. Hugh THOMAS. *La Guerre Civile Espagnole*. París: Le Livre de Poche, 1980.
3. René GRANDO, Jacques QUERALT i Xavier FEBRÉS. *Camps du mépris*. Des chemins de l'exil à ceux de la resistance. 1939-1945. Perpinyà: El Trabucaire, 1991.
4. Geneviève DREYFUS-ARMAND i Émile TÉMIME. *Le camps sur la plage, un exil espagnol*. París, Autrement, 1995.
5. Joël METTAY. *L'archipel du mépris. Histoire du camp de Rivesaltes de 1939 à nos jours*. Perpinyà: El Trabucaire, 2001.
6. Pierre CROUS. *Saint-Cyprien de 1939 à 1945. Le village, le camp, la guerre*. Perpinyà: El Trabucaire, 2001.
7. Emmanuelle SALGAS. *L'opinion publique et les représentations des réfugiés espagnols dans les Pyrénées Orientales, janvier-septembre 1939*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa del Llenguadoc - Le Mirail, 1989.
8. Geneviève DREYFUS-ARMAND i Émile TÉMIME. Obra esmentada.
9. Jacques SAQUER. Obra esmentada.
10. Diversos autors. *La fibre catalane. Industrie et textile en Roussillon au fil des temps*. Perpinyà: El Trabucaire, 2005.
11. *Ibidem*.
12. Jacques SAQUER. Obra esmentada.